

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ
(244—253 թթ.)

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Գոյութիւն ունեցող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրութիւնը՝ կատարված նորագոյն եւագրերի տվյալների լույսի տակ, ակնհայտ է դարձնում, որ 363 թ. Հովհանոսի «ամթալի» դաշնագիրը¹ և 384—387 թթ. Մեծ Հայքի թագավորութեան բաժանումը երկու մարտնչող աշխարհակալութիւնների միջև՝ կրկնութիւնն էր ավելի վաղ ժամանակներում (244—253 թթ.) նման պատմական պայմաններում տեղի ունեցած դեպքերի²:

Վերելք ապրող Սասանյանների պետութիւնը՝ Երանշահը, III դարի կեսերին անընդմեջ պատերազմների մեջ էր իր արևելյան սահմաններն ընդարձակելու նպատակով, բայց ավելի հաճախ պարսկական ագրեսիան ուղղված էր լինում դեպի արևմտյան սահմանները, որը և սովորաբար վերջանում էր նոր հաղթանակներով: Սրան նպաստում էր այն անկայուն և տարտամ վիճակը, որ գոյութիւն ուներ Հռոմեական պետութեան մեջ և որը թուլացնում էր կայսրութեան պրովինցիաների պաշտպանութիւնը Արևելքում:

Սասանյանների լայն քաղաքական ասպարեզ դուրս գալուց առաջ, երբ դեռ գոյութիւն ուներ Իրանի պարթևական պետութիւնը, Հռոմը Արևելքում թելադրողի դերում էր: Սեպտիմիոս Սեվերոսի (193—211) և Ալեքսանդր Սեվերոսի (222—235) օրոք Հռոմեական կայսրութիւնն իր բարձրութեան վրա էր գտնվում: Նա կարողացել էր նույնիսկ Պարթևների վերջին Արշակունիներից գրավել Տիգրոսից հյուսիս գտնվող Միջագետքի մեծագոյն մասը և կայսրութեան սահմանագիծը հասցնել մինչև Տիգրիս գետը: Այս ժամանակներում է կազմակերպվում Mesopotamia (Միջագետք) անունով հռոմեական նոր պրովինցիան, որտեղ կենտրոնացվում են կայսրութեան ռազմական ուժերը՝ միջադպրոցի քաղաքականութեան ասպարեզում նոր հանդես եկող Սասանյան Իրանի դեմ:

Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Ալեքսանդր Սեվերոսի բարեկամական վերաբերմունքը Մեծ Հայքի թագավորութեան հանդեպ, որի թագավորը համարվում էր «Հռոմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ», պայմանավորված էր այն կարևոր ռազմա-քաղաքական դիրքով, որ ուներ Հայաստանը Արևելքում Հռոմի համար: Ռազմական տեսակետից Մեծ Հայքի թագավորութիւնը գտնվում էր Կասպադիկիայի ռազմական շրջանի համակարգի

¹ Տե՛ս Հ ա կ ո ր Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատ. 5, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 177:

² Նույն տեղում, էջ 233:

³ Տե՛ս Ս. Տ. Ե Ր Ե Մ Յ Ա Ն, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), ՀՍՍՀ ԳԱ «Երեւան» (հաս. գիտ.), 1975, № 1, էջ 13—21:

մեջ և Սեպտիմիոս Սեվերոսի ու Վաղարշ II-ի («Վաղարշակ», 186—198) ժամանակներից Հայաստանում պահպանվում էր հատուկ հեծելազորք՝ «ազատ այրուծի» Հայոց սպարապետի հրամանատարության ներքո, որը կայսրությանից ստանում էր դրամական նպաստ՝ «ռոմիկ ի կերակուր» և հաճախ մասնակցում էր հռոմեացիների պատերազմներին հեռավոր Դերմանիայում ու Եվրոպայի այլ երկրներում: Պիտի ենթադրել, որ հայ աղեղնածիգների մասնակցությունը այդ պատերազմական գործողություններին կատարվում էր վասալական ծառայության կարգով, իբրև «ի սպասու ծառայութիւն»:

Արևելքից Հռոմ վերադառնալով, Ալեքսանդր Սեվերոսը իր հետ էր տարել ոչ միայն հայ աղեղնածիգների զնդերը, այլև Սասանյանների հետապնդումից հռոմեացիների մոտ ապաստան գտած պարթևական զորամասերը, ինչպես և ադիաբենական ու արևելյան այլ ժողովուրդների ռազմական կոնտինգենտները⁴, որոնք մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին Դերմանիայում: Կայսրության կյանքում դաշնակից հայերի աղեղնածիգ զնդերի ունեցած աչքի ընկնող դերի մասին է վկայում Տրեբելիոս Պոլլիոնի հաղորդումը՝ Գերմանիա տարված հայ աղեղնածիգների բարձրացրած մեծ խռովության մասին (Հռոմում 235 թ.), երբ նրանք կայսր են հռչակում Տիտոսին: Սակայն վերջինս թագավորեց միայն վեց ամիս՝ Այս խռովությունը ուղղված էր հատկապես Մաքսիմինոս Թրակացու դեմ, որը Սեվերոսների դինաստիայի դեմ բարձրացրած զինվորական դավադրության պարագլուխն էր: Ալեքսանդր Սեվերոսը սպանվեց, և 235 թ. զինվորների կողմից կայսր հռչակվեց Մաքսիմինոսը⁵: Բայց այս «զինվորական կայսրը» երկար չկառավարեց: Մի տարուց հետո Հռոմը, Իտալիան և մի շարք այլ պրովինցիաներ հրաժարվեցին նրան կայսր ճանաչել, իսկ 238 թ. կայսր հռչակվեցին միանգամից երեք հոգի՝ Մաքսիմինոսը, Բալբինոսը և Գորդիանոսը: Երեք ամսից հետո Մաքսիմինոսը և Բալբինոսը սպանվեցին կապիտոլիական մրցախաղերի ժամանակ և կայսերական դահլիճի մնաց տասնը-չորսամյա Գորդիանոս III-ին (238—244)⁶:

Հռոմեական կայսրությունը այսպես կամ այնպես օրերի Եվրոպայում գոյություն ունեցող անցել էին Դանուբ գետի և զրավել Իստրոս քաղաքի: Իսկ հեռավոր Հունոսի սահմանագիծը խախտում էին ալամաններն ու ֆրանկները: Ավելի վատթար էր հռոմեացիների վիճակը Արևելքում: Այն ժամանակ, երբ Հռոմեական կայսրությունը թուլացել էր և Արևմուտքում գլուխ էին բարձրացրել նրան ենթակա երկրները, Արևելքում ավելի ակտիվացան Սասանյանների ռազմական գործողությունները:

Պարսկական զորքերը գահաժառանգ Շապուհի զլխավորությամբ 241 թ. ներխուժեցին Միջագետք և հասան մինչև Խառան քաղաքը: Հերթը հասնելու էր Օսրոենեի մայրաքաղաք Նդեսիային, որը պիտի ենթարկվեր պաշարման ու նվաճման, ուստի Հռոմի միջնորդությամբ գահ բարձացած Աբգար XI

⁴ Julius Capitolinus, Duo Maximines, XI, 7. Scriptores Historiae Augustae (այսուհետև՝ SHA), «Loeb Classical Library», vol. II, London, 1953, էջ 336. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VII, 2, տե՛ս էջ 10. Մաքսիմինոս, նշվ. աշխ., էջ 80:

⁵ Trebellius Pollio, Tyranni Triginta. Titus, XXXII, 3, SHA, vol. III, էջ 146:

⁶ Aelius Lampridius, Alexander Severus, LIX, 8, LX, I, SHA, vol. II, էջ 298, 300. Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., VII, 5—6; VIII, 1, SHA, vol. II, էջ 190, 192:

⁷ Julius Capitolinus, Maximus et Balbinus, III, XIII, XIV, SHA, vol. II, էջ 452, 454, 472, 474, 476:

Հրահատ թագավորը (242—244) բանակցություններ սկսեց Շապուհի հետ, որպեսզի կտրողանա փրկել իր թագավորությունը վերահաս վտանգից⁸։ Այդ նշանակում էր, որ հռոմեական Սիրիայի վրա բարձրացել էր պարսկական ներխուժման վտանգը։

Հռոմը կանգնած էր ծանր փորձությունների առաջ։ 242 թ. «Գորդիանոսը բացեց երկդեմ Ֆանուսի տաճարի դռները, որ նշան էր այն բանի, թե պատերազմը հայտարարված է և գնաց պարսիկների դեմ»⁹։ Այդ Պրետեքստատի և Ատտիկոսի կոնսուլության ժամանակն էր, այսինքն 242 թ.¹⁰։ Սակայն «Պարսկական պատերազմը» արդեն սկսվել էր, ինչպես հաղորդում է Դորդիանոս III-ի կենսագիր Հուլիոս Կապիտոլինոսը, Գորդիանոսի և Պոմպեյանոսի կոնսուլության տարում, այսինքն 241 թ.¹¹։

Այդ այն ժամանակն էր, երբ ծերացած Արտաշիր I-ը (227—243) գահակից էր հայտարարել իր որդուն՝ գահաժառանգ Շապուհին։

Դեպի արևելք գնացող հռոմեական բանակի գլուխ կանգնեց պրետորիանների պրեֆեկտ (արքունի գլխադիպի ղեկավար) Տիմեսթեոսը, որի դստեր հետ ամուսնացած էր պատանի կայսրը։ Սկզբնական շրջանում կարծես թե հռոմեական զորքերի արշավանքը դեպի Արևելք նմանվում էր հաղթական երթուղու։ 242 թ. Դորդիանոս III-ը իր բանակով անցավ Մեզիան և Ռուսիկան, իսկ այնտեղից շարժվեց դեպի Նփրատ։ Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Սիրիայի քաղաքներում տեղավորված պարսկական կայսրերը, լսելով հռոմեական բանակի գալու մասին, նախօրոք լքում էին իրենց կողմից գրաված քաղաքները՝ զրեթե առանց դիմադրության¹²։ Անցնելով Նփրատը, կայսրը առաջին հերթին գահընկեց արեց Օսրոենեի թագավոր Աբգար XI-ին (242—244), ապա պարսիկներից վերագրավեց Խառանը, Ռաշ-Այնը և Մծբինը¹³, որից հետո շարժվեց հարավ-արևելք, դեպի Տիգրոն։

Պարսիկները, «որոնց գալու մասին սարսափած էին արդեն Իտալիայում», Դորդիանոսի հետ առաջին իսկ ընդհարումներից հետո վերադարձան իրենց երկիրը և, ինչպես հաղորդում է նրա կենսագիր Հուլիոս Կապիտոլինոսը, «Հռոմեական պետությունը իր ձեռքում էր պահում ամբողջ Արևելքը»¹⁴։ Հռոմ ուղարկվող իր ռազմական հաղորդագրություններում կայսրը հայտնում էր, որ ազատագրվել է Անտիոքը¹⁵, որ ինքը Հռոմեական կայսրությանն է վերադարձրել Խառանը և այլ քաղաքներ, որ իրենք հասել են մինչև Մծբին և «եթե աստվածները մեզ հովանավորեն, կհասնենք մինչև Կտեսիփոն»¹⁶։ Սակայն պատանի կայսրին վիճակված չէր հասնելու մինչև Սասանյանների մայրաքաղաքը։

⁸ A. H. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersburg, 1887, էջ 45։

⁹ Julius Capitolinus, Gordiani tres, XXVI, 3, SHA, vol. II, էջ 428։

¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹ Նույն տեղում, XXIII, 5, SHA, vol. II, էջ 422։

¹² В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры, М., 1969, էջ 54։ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., XXVI, 6, XXVII, 1, SHA, vol. II, էջ 430։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Նույն տեղում, XXVII, 3, SHA, vol. II, էջ 430։

¹⁵ S. M. L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, էջ 42, ծան. 2։

¹⁶ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., XXVII, 6, SHA, vol. II, էջ 432։

Հոռմեական բանակի գործողությունները համընկան Արտաշիր I-ի մահվան և Շապուհ I-ի պաշտոնական թագադրության արարողությունների ժամանակի հետ: 243 թ. ապրիլ ամսին Տիվբոնում կայացան Շապուհ I-ի պաշտոնական թագադրության հանդեսները. նա առաջինը Սասանյան գահակալներից ստացավ «արքայից արքայ (շահնշահ) Երան և Աներան» տիտղոսը¹⁷, որ այնուհետև կրում էին նրա հաջորդները¹⁸:

Սասանյաններին իրենց պետության հյուսիսում և ծայր արևելքում անհանգստացնում էր Քուշանների թագավորության գոյությունը: Իրանում պարթև Արշակունիները ոչնչացվել էին, սակայն հին դինաստիայի ներկայացուցիչներից շատերը՝ Արշակունի սելուհիները ապաստան էին գտել ոչ միայն հայ Արշակունիների արքունիքում, այլև Քուշանաց Արշակունիների արքունիքում: Քուշանների թագավորության հիմնական մասը Միջին Ասիայում գտնվող հայ աղբյուրների «Թեալացոց աշխարհն» էր, որը սերտ կապերի մեջ էր Մեծ Հայքի թագավորության հետ, ունենալով ռազմական համագործակցություն հայ Արշակունիների հետ ընդդեմ Սասանյանների: Քուշանները կապեր ունեին նույնիսկ հեռավոր Հոռմեական կայսրության հետ, որտեղ նրանք նախկինի պես հայտնի էին «Բակտրիացիներ» հորջորջումով¹⁹: Գաղին տիրանալուց հետո Սասանյանների քաղաքականությունը մի հիմնական նպատակ էր հետապնդում՝ նվաճել ու իրենց աշխարհակալությանը միացնել բոլոր այն երկրները, որոնք մի ժամանակ արքեմենյան Իրանի կազմում էին գտնվում: Այս երկրներից էին Մեծ Հայքի և Քուշանաց թագավորությունները, որտեղ տակավին պահպանվում էին Արշակունի դինաստիաները և որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների տան՝ կոտորածից չերժ մնացած անդամները: Ստեղծված իրադրության մեջ սլարսիկների դեմ հաճախ միասնական ուժով էին հանդես գալիս հայերը և քուշանները, իսկ երկուսը միասին ձգտում էին օգնել Հոռմին՝ Սասանյանների դեմ նրա պայքարում: Հայ թագավորներից հատկապես «Խոսրով» — Տրդատ II-ն էր, որ իր դաշնակից վրաց, ալվանից և մալքթաց թագավորների միասնական ռազմական ուժերով օգնության դուրսով քուշաններին, ձգտում էր թուլացնել Սասանյաններին:

Այժմ էլ, երբ գահ բարձրացավ Շապուհ I-ը, նա առաջին հերթին պիտի չեղոքացներ Երանշահի հյուսիսում գտնվող մալքթաց Արշակունիներին, որոնց պետությունը այժմյան Դաղստանի ծովափնյա շրջաններից սկսած ձգվում էր հարավում մինչև Կովկասյան լեռների այն լեռնանցքը, որը հայերի մոտ կոչվում էր «Պահլ դուռ»²⁰: Սասանյանները պիտի ապահովեին իրենց սահմանների անվտանգությունը այդ կողմից, հասնելով մինչև հիշյալ լեռնանցքը:

Պարսկական դուրքերի նահանջը Հոռմեական Արևելքից Վ. Գ. Լուկոնինը բացատրում է նրանով, որ Շապուհ I-ը այդ ժամանակամիջոցում զբաղված

¹⁷ Այս տիտղոսը հայերի մոտ այսպես էր հնչում: Տե՛ս «Նեղիշի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 24, որտեղ առաջին գործակալ Միհրնեսեհի տիտղոսն է՝ «Վոսուս հրամատար Երան և Աներան»:

¹⁸ Տե՛ս В. Г. Л у к о н и н, Культура сасанидского Ирана, էջ 55:

¹⁹ Տե՛ս «История таджикского народа», т. I, М., 1963, էջ 367:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 368:

²¹ «Նեղիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Ա և Բ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 9, 19: Պահլ դուռ էր կոչվում այժմյան Շամախուց հյուսիս գտնվող լեռնանցքը:

էր ղեպի Իրանի հյուսիս-արեւմտյան սահմանները նոր ռազմական արշավանքի պատրաստութիւններով²²:

Նոր ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ այդ հյուսիսային արշավանքը տեղի է ունեցել 243 թ. գարնանը, այսինքն Շապուհ I-ի թագադրութիւնից անմիջապէս հետո²³: Այս արշավանքի ժամանակ նվաճվել և Սասանյան Իրանին՝ Երանշահին են կցվել Կասպից ծովի հարավ-արեւմտյան և արեւմտյան ծովափնյա երկրները²⁴, որից հետո Սասանյան Իրանի աշխարհակալութիւնը անմիջապէս սահմանակից էր դառնում Մեծ Հայքի թագավորութիւնը՝ հյուսիս-արեւելքից՝ Կուր գետի երկայնքով: Երանշահին սահմանակից էր դառնում Աղվանից թագավորութիւնը, որը առաջին անգամ պիտի ղգար Սասանյանների ներխուժման մոտալուտ վտանգը: Նույն վիճակի մեջ է ընկնում Աղվանքից ղեպի արեւմուտք գտնվող Վրաց թագավորութիւնը: Սակայն Սասանյանները ղեռ պետք է ամրապնդեին իրենց դիրքերը Հայաստանում: Այսպիսով, Հայոց թագավորը մնում էր մենակ: Նրա կովկասյան դաշնակիցները հազիվ կարողանային պաշտպանել իրենց երկրները:

Ուրեմն Շապուհ I-ը Մեդիայում, Գիլանում և Ատրպատականից հյուսիս ընկած մերձկասպյան երկրամասերում պատերազմել է 243 թ. գարնանը, որից հետո նա իր ուշադրութիւնը վերստին բեռել է հռոմեական սահմանի ու Հայաստանի վրա: Ըստ իս՝ 243 թ. գարնանը նա ավարտել է իր արշավանքը Մեդիայում ու Գիլանում և այնուհետև նորից զբաղվել է հռոմեական սահմանագծով: Այստեղ երիտասարդ Գորդիանոս III կայսրը լուրջ փորձութիւնների առաջ կանգնեց: 243 թ. վերջերին հիվանդացավ և մահացավ հռոմեական զորքի իրական առաջնորդ Տիմեսթեոսը, այն օրերին, երբ հռոմեական բանակը Ռեշ-Այնայի հաղթանակից հետո²⁵ խաբուր գետի ընթացքով մոտեցավ Եփրատին և սկսեց իջնել այդ գետի հոսանքով Սասանյանների մայրաքաղաք Սելևկիա՝ Տիգրանին հասնելու ակնկալութիւններով: Պրետորիանների պրեֆեկտի պաշտոնը տրվեց Փիլիպպոս Արաբին: Վերջինս այս պաշտոնը օգտագործեց, որպէսզի ինքը դառնա կայսր:

Հմուտ և խորամանկ ռազմագետ Շապուհը ծուղակի մեջ գցեց թշնամուն: Փորձ, որ չհաջողվեց կատարել Արտաշիր I-ին 232 թ. հռոմեական բանակը, դիմադրութիւն չհանդիպելով, հասնում է մինչև Տիգրանի մատույցները, Միսիսես (կամ Բեթ-Մաշկենե) վայրը: Այստեղ 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական զորքը մատնվում է խաչատառակ պարտութիւն, իսկ Գորդիանոս III կայսրը սպանվում է²⁶ և, ինչպես երևում է, նրա դիակը ընկնում է պարսիկների ձեռքը:

22 В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ ВДИ), 1969, № 2, էջ 33:

23 նույն տեղում:

24 Տե՛ս Ս. Ն. Երևմյան, Սասանյան Շապուհ I-ի արշավանքը հեպի Անդրկովկասի մերձկասպյան երկրները 243 թ. (տպագրվում է):

25 Amm. Marcell., XXIII, 5, 17. Տե՛ս Ю. А. Кулаковский, Аммиан Марцеллин, История, перевод с латинского, вып. II, Киев, 1907, էջ 172:

26 Հռոմեական աղբյուրներում Գորդիանոս III-ի մահը նշված է 244 թ. հունվարի 13-ի և մարտի 14-ի միջև: Տե՛ս A. von Domaszewsky, Die daten der Scriptores Historiae Augustae von Severus Alexander bis Karus, „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie (Phil.-Hist. Klasse)“, VIII, 1917, Heft 1, էջ 23:

Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արաբ մականվամբ հայտնի Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոսին (244—249), որը իր դավանանքով քրիստոնյա էր:

Նոր կայսրը շտապեց 244 թ. խաղաղության դաշն կնքել, վճարելով 500 հազար դենար ռազմատուգանք: Գրեթե միակ գրավոր աղբյուրը, որ ժամանակով մոտ է կանգնած այս դեպքերին, վերոհիշյալ «Քաաբա-ի Զարդուշտ» կոչվող մի քառանկյունի շինության դրսի պատերի վրա փորագրված արձանագրությունն է: Նշված արձանագրության տեքստը փորագրված է Շապուհ I-ի կողմից այս դեպքերից ավելի ուշ՝ 262 թ. մոտերքը²⁷ երեք լեզվով՝ պարթևական (պահլավերեն), միջին պարսկերեն և հունարեն²⁸, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Գ. Լուկոնին, «Շապուհ I-ի հաղթության արձանագրությունը՝ Հռոմի դեմ մղած երեք պատերազմների մասին (ՏԿՀ) դավաճաճ հիմնական աղբյուր այս ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմության»²⁹:

Ինչպես կարելի է կռահել արձանագրության տվյալներից, այդ գնով Փիլիպպոս կայսրը կարողացել է վերադարձնել պարսիկների մոտ գերի ընկած հռոմեական ռազմիկներին, նաև սպանված Գորգիանոս III-ի դիակը: Գորգիանոս III-ը թաղվել է Զայթա վայրում, նփրատի ափին, և նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է դամբարան, որը տեսել էր ղեռևս Ամմիանոս Մարկելլինոսը³⁰:

Այս փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ I-ը ճակատամարտի վայր Միսիխես (Բեթ-Մաշկենես) քաղաքը վերանվանել է «Պերոզ Շապուհ»³¹ կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներն են ավանդում՝ «Պերոզ-Շապուհ»³², որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմյան Սեյխան գյուղը Բաղդադից հյուսիս-արևմուտք)³³:

Դեպքերն այլ կերպ են լուսաբանում հռոմեական պատմիչները: Նրանք յուրյան են մատնում Պերոզ-Շապուհի ճակատամարտը և Գորգիանոս III-ի սպանությունը այնտեղ, և վերջինիս մահը վերագրում են պրետորիանների պրեֆեկտ Փիլիպպոս Արաբին, որը ձգտում էր հագնել նրա կայսերական ծիրանին: Անշուշտ, նախապատվությունը պիտի տալ Շապուհ I-ի արձանագրությանը (ՏԿՀ), չնայած նա ևս զերծ չէ շափաղանցություններից: Օրինակ, վերջինս հաղորդում է, որ նորրեմտի Փիլիպպոս կայսրը «մեղ (այսինքն

²⁷ Տե՛ս Մ. В. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1955, էջ 167:

²⁸ Տե՛ս E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur le Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953, էջ 112—116:

²⁹ В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 50:

³⁰ Amm. Marcell., XIII, 5, 17.

³¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 53:

³² «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1910, էջ 41, 42: Զպետը է շփոթել Մոսսուլից հյուսիս գտնվող Պերոզ Շապուհի հետ (այժմ Փեշարուր գյուղը):

³³ Peroz Šahpuhr հետազայում կոչվում էր Անբար: Յիզտիրուդտի նահատակության հայկական վերսիան պարունակում է այս անվան ժողովրդական ձևը՝ «Երշապուհ»: Ամմիանոս Մարկելլինոսը դիտել Pīrisabora ձևով: Տե՛ս E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 113—118: Իսիդոր Քարակաջին այս վայրը դիտել Βερεγγια, անունով, որ համապատասխանում է այժմյան Սեյխան գյուղին: Տե՛ս է. Լ. Գալիկյան, Իսիդոր Քարակաջի «Պարթևական կայանները», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4, էջ 172, 178, ծան. 30 և բարեկ:

Շապուհ I-ին) հարկատու դարձավ», որ նիշտ չպետք է լինի³⁴։ Մ. Մ. Դյակոնովը նույնիսկ համարում է, որ հռոմեացիների պարտությունը այնքան էլ մեծ չէր, քանի որ այն սահմանափակվում էր համեմատաբար ոչ մեծ ռազմատուգանքով³⁵։

Բանակի կողմից կայսր հռչակված Փիլիպպոս Արաբը շտապում էր Հռոմ, որպեսզի ծերակույտը հաստատեր իր դահակությունը, ուստի նա համաձայնվում է բոլոր այն պայմաններին, որ թելադրում էր հաղթող կողմը։ Ստեղծված իրադրությունն օգտագործում են պարսիկները։

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը, որը հույս ուներ հռոմեացիների ռազմական օգնության վրա, լքվել էր դեպի Հռոմ շտապող Փիլիպպոս Արաբ կայսեր կողմից։ Ահա այս ժամանակ, ինչպես երևում է, Շապուհ I-ի դորքերը գրավել են Մեծ Հայքի թագավորության մեծ մասը, և Փիլիպպոս Արաբը, հարկադրված, պիտի ճանաչեր ստեղծված իրադրությունը։ Նա Շապուհ I-ի հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, դիջելով պարսիկներին Հայաստանի մեծ մասը. սրա համար է, որ բյուզանդական պատմիչ Զոսիմոսը³⁶ խաղաղության այդ պայմանագիրը բնորոշում է իբրև «սամենամոթաբեր հաշտություն»։ Զոսիմոսը (III, 32, 4) հաղորդում է. «Շատ ժամանակ անցնելուց հետո՝ Դորդիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց, սակայն նաև այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմեացիների հպատակության տակ եղողներից։ Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության ղուլի անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամոթաբեր հաշտությունը»³⁷ (Zosimi comitis et ex advocati filsci historia nova, III, 32, ed. Bekker, p. 169: γρόνοις δὲ τοκοῖς ὑστέρων Γορδιανὸς τὸν βασιλέως Πέρσαις ἐπιστρατεύσαντος καὶ ἐν μάτῃ τῇ πωλεῖα πεσόντος, οὗδε μετὰ ταῦτα τὴν νικητὴν οὐ Πέρσαις παρὰστάντος τὶ τῶν ὑπὸ τῷ Ῥωμαίων ὑπάρχουσιν ὑπερνημένων, καὶ ταῦτα (Φιλιππὸς) διαδοχόμενος τὴν ἀρχὴν καὶ εἰσέλθας ἀσχιζέσθην πρὸς Πέρσαις ἤμενον)։

Հիրավի, փաստերը ցույց են տալիս, որ շնայած պարտության, հռոմեական կայսրության տերիտորիաները Արևելքում մնացել էին նույնությունամբ. Շապուհը սահմանափակվել էր միայն ռազմատուգանքով։ Սակայն իր աղեղնաձիգ զնդերով Հռոմի կողմում կովող Հայոց թագավորը մնաց միայնակ և Հայաստանի հաշվին էր, որ Սասանյան Իրանը Հռոմից ստանում էր նոր տերիտորիաներ։ Ահա այս հանգամանքն է, որ հայկական արքունիքում առաջ է բերում սուր տարաձայնություններ։ Ինչպես երևում է, Տրդատ II-ի հռոմեասեր քաղաքականության հետևանքն էր համարվում Հայաստանում ստեղծված անելանելի վիճակը։ Արքունիքի մի մասը՝ Արշակու-

³⁴ Տե՛ս В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 55։

³⁵ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 61։ «Ամենամոթաբեր հաշտությունը» կնքելու տարեթվին (244 թ.) են վերաբերում հռոմեական մի քանի արժաթե դրամներ, որոնց ձախ կողմից կարդացվում է՝ Pax fundata cum Persis («խաղաղություն հաստատեալ ընդ Պարսս»)։ Տե՛ս Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոմի 190-են ն. թ. մինչև 428 հ. թ., Վենետիկ, 1912, էջ 241, ծան. 2։

³⁶ Զոսիմոսը ժամանակակից էր բյուզանդական կայսր Անաստասիոսին (491—518) և իր «նոր պատմություն» երկում հիմնականում շարադրում է Հռոմեական պետության 270—410 թթ. պատմությունը։ Զոսիմոսի մասին տե՛ս З. В. Удалцова, Идентно-политическая борьба в ранней Византии, М., 1974, էջ 93—99։

³⁷ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83։

նի ավագ սեպուհները և նախարարների ազդեցիկ մասը, անցնում է պարսիկների կողմը:

Անդրադառնալով 244 թ. Փիլիպպոս Արաբի և Շապուհ I-ի միջև կնքված խաղաղության դաշնագրին, պիտի նշել, որ այն իր բնույթով պետք է համանման լիներ 363 թ. Հովհաննոսի «ամոթալի» դաշնագրությանը, երբ «հոռմեական կայսեր և ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ» Հայաստանը ու նրա թագավորը մատնվեցին բախտի բմահաճույքին: Բայց այս քիչ է, 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը առաջին հերթին նման էր 387 թ. պայմանագրին, երբ հայ Արշակունիների թագավորությունը բաժանվեց երկու աշխարհակալությունների միջև և երկու մասում ևս առժամանակ հանդուրժվում էր տեղական դինաստիայի թագավորությունը: Ըստ իս, այդ Մեծ Հայքի թագավորության առաջին բաժանումն էր, որ երևում է VI դարի բյուզանդական հեղինակ Եվագրիոսի վկայությունից. «Մեծ Հայքը առաջ հռոմեացիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմեացիների ձեռքը մնաց, իսկ բոլոր մնացածը՝ պարսիկներին»³⁸ (Evagrius, Historia ecclesiastica, V, 7, ed. Bidez-Parmenier, Londres, 1898, p. 203: ... τῆς παλαιᾶς Μεγαλῆς Ἀρμενίας, ὡς τὸν ὄντα Παρμενίας ἐπονομασθείσης—τὴ πρῶτην Ῥωμαίων κατέχευσε τὴν Φιλίππου ὡς τὸν μετὰ Γορδιανὸν καταπροδόντος αὐτὴν τῷ Σαπώρῃ, ἣ μὲν κατέβηκε Μικρὰ Ἀρμενία πρὸς Ῥωμαίων ἐκρατήθη, ἣ δὲ γὰρ λοιπὴ πασα πρὸς Περσῶν):

Միայն Մարկվարտն էր, որ փորձեց վերծանել այս մեջբերման մեջ գործածված «Փոքր Հայք» հասկացողությունը: Նրա կարծիքով Եվագրիոսի մոտ այսպես են անվանված Մեծ Հայքի հարավային նահանգները՝ Մոփքը և Կորդուքը, որոնք մնացել էին հռոմեացիների ձեռքում, իսկ Մեծ Հայքի մնացյալ մասը տրվելու էր պարսիկներին³⁹: Իսկապես, Մոփքը պիտի մնար կայսրությանը, իսկ թե ինչպես կարող էր առանց վերջինիս սահմանակից Աղձնիք նահանգի Կորդուքը մնալ հռոմեացիների ձեռքում՝ մնում է անհասկանալի: Սասանյանները այնքան ուժեղ էին, որ, համենայն դեպս, իրենց թիկունքում գտնվող Կորդուքը չէին գիշի հռոմեացիներին: Եվագրիոսի մոտ գործածված «Փոքր Հայքի» միակ ճիշտ վերծանումն այն կլինի, եթե նրա տակ հասկանանք Մոփքը և նախկին Փոքր Հայքի հիմնական մասը կազմող (մինչև մ. թ. ա. 66 թվականը) Բարձր Հայք նահանգը: Եթե մեր եզրակացությունը ճիշտ է, ապա ստացվում է, որ Հռոմեական կայսրությանը մնացել էին Մեծ Հայքից միայն երկու նահանգ՝ Մոփքը և Բարձր Հայքը, այսինքն նույն երկրամասը, ինչ որ կայսրությունը ստացել էր 387 թ. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանման ժամանակ, ուստի 244 թ. դաշնագրով երկու աշխարհակալությունների միջև անցնող սահմանագիծը նույնը պիտի լիներ, ինչ որ հետագայում՝ 387 թ. հաստատված սահմանագիծը⁴⁰:

Մեր ենթադրությունը հաստատվում է վերջերս հայտնաբերված աղբյուրներով, առաջին հերթին՝ «Քաաբա-ի Զարդուշտի» Շապուհ I-ի արձանագրության (SKZ) տվյալներով: Նախկին հետազոտողները, իրենց ձեռ-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 83:

³⁹ J. Markwardt, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. Zweiter Heft, Leipzig, 1905, էջ 218—220, ծան. 2 [„Philologus“, Supplementband, X, Heft 1]:

⁴⁰ 387 թ. սահմանագծի մասին տե՛ս H. Adonou, նշվ. աշխ., էջ 1—27: Տե՛ս նաև՝ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 70 և գրքին կցված բարտեզը:

քի տակ ունենալով միայն բյուզանդական պատմիչների վկայությունները, որոնք նշված դեպքերից մի քանի դար հետո են գրվել, ճիշտ եզրակացության չէին հանգում: Նրանց (Մոմզեն, Նյուդեբե, Խալաթյանց, Մարկվարտ, Մանանդյան և այլն) կարծիքով, իրականում խաղաղության պայմանները մնացել էին թղթի վրա և Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվել էր իր նախկին վիճակում: Ինչպես ստորև կտեսնենք, նորահաս աղբյուրների և նոր ուսումնասիրությունների լույսի տակ այս կարծիքը հերքվում է: Սակայն պիտի նշել, որ Հակոբ Մանանդյանն այնուամենայնիվ վարանում է և 244 թ. դաշնագրին անդրադառնալով, նշում է, որ «այս խնդիրը դեռ վերջնականապես չէ մեկնված և բավական մոթն է»⁴¹:

Ինչպես ասացինք, մեզ հասած կցկտուր տեղեկությունները ենթադրել են տալիս, որ 244 թ. հաշտության պայմանագիրը իր բնույթով նման է եղել 387 թ. համաձայնագրին և Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվել է երկու մասի, ըստ որում մեծագույն մասը անցել էր պարսիկներին և այնտեղ շարունակել է թագավորել Տրդատ II Արշակունին, անշուշտ ճանաչելով իր կախվածությունը Շապուհ I-ից⁴²: Սակայն, ինչպես երևում է, այնուամենայնիվ Հայոց թագավորը երկար չի հանգուցել այդ վիճակը և այդ տեսակետից թերևս մասամբ ճիշտ են նախկին հետազոտողները, որ 244 թ. պայմանագիրը չի իրականացվել և մնացել է թղթի վրա: Այդ տարտամ վիճակը տևել է մինչև 253 թ., երբ Շապուհ I-ը ստիպել է Հռոմին ճանաչել կնքված պայմանագիրը, իսկ մինչ այդ՝ 245—253 թթ. միջև, Հայաստանն իր Տրդատ II թագավորով ապստամբ վիճակում էր և չէր ուզում ճանաչել իրեն պարտագրած քաղաքական իրականությունը:

Ըստ երևույթին, 245—253 թթ. միջև Սասանյանների դիրքերը իրենց արևմտյան սահմաններում և Հայաստանում որոշ չափով խախտվել էին, որն ունի իր բացատրությունը: Շապուհ I-ը հարկադրված է եղել մտածել նաև իր պետության արևելյան սահմանների ասպնոլության մասին և, ինչպես 243 թ., այժմ ևս, կնքելով խաղաղության դաշինք Փրիպսոս Արաբի հետ, ժամանակավորապես հռոմեական սահմանագծի պաշտպանությունը և Հայաստանը թողել է իր որդուն՝ գահաժառանգ Սրմիլդ-Արտաշիրին, որին հոբենացին շփոթում է Արտաշիր I-ի հետ և շարունակում է կոչել Արտաշիր:

Վ. Գ. Լուկոնինի պրպտումները բերում են նրան այն եզրակացության, որ 245—248 թթ. միջև տեղի է ունեցել Շապուհ I-ի արշավանքը դեպի հյուսիս՝ Քուշանների թագավորություն՝ Քուշանշահրը: Այս ժամանակաշրջանում Քուշանների թագավորությունը բաղկացած էր երկու մասից՝ առաջինն էր բուն «երկիրը քուշանաց» Միջին Ասիայում կամ «Ինտալացոց աշխարհն», որի կենտրոնը գտնվում էր «ի Բահլ Շահաստան»⁴³ (վերջինիս մոտ էր գտնվում Վառուշան քաղաքը)⁴⁴. երկրորդ թագավորությունը ընդգրկում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասերը՝ Փենջաբ, Քաշմիր, Սինդ և Դելհար

41 Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

42 Վ. Գ. Լուկոնինը ևս հանգում է այն եզրակացության, որ Հայաստանի մի մասը ենթարկվել է Շապուհ I-ին: Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, 1969, № 2, էջ 35:

43 Տե՛ս «Սերէնսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», գլ. Բ, Երևան, 1939, էջ 10:

44 Б. Г. Гафуров, Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, М., 1972, էջ 154:

Փրագեշը, մինչև Բենարես քաղաքը Գանգեսի վրա⁴⁵։ Սա Քուշանշահի հրեղ-կա-պարթևական թագավորությունն էր Պուրուշապուրա կամ Պաշկիբուրա (այժմ Փեշավար) կենտրոնով⁴⁶, որտեղ իշխում էր Արշակունիների հնդկա-պարթևական ճյուղը և սովորաբար կոչվում էր Հնդկաստան կամ հայերեն «Հնդիկք»։ Սակայն նեղ իմաստով այն կոչվել է «Լիմիրիկէ»⁴⁷, ինչպես այդ պահպանել են Պտղոմեոսը (VII, 1, 8)⁴⁸ և «Աշխարհացոյցը»⁴⁹։ Հնդկա-պարթևական Քուշանների մայրաքաղաք Պուրուշապուրայի անունը պիտի պահպանված լինի Պտղոմեոսի *Περσέσσορα կամ *Περσέσσορα ձևով (մեկ հասած բնագրում՝ Περσέσσορα, 117°80'—14°15')⁵⁰։

Վ. Գ. Լուկոնինը ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ Բախում (հուն. Բակտրա կամ Զարիասպա, որից հայկ. Զարասպ կամ Բաղխ) նստող Քուշանների թագավորը Պարթևական—Կարենյան տոհմից էր։ Ըստ նրա, սա հնդկա-պարթևական և Քուշանների թագավորների միջև երբեմն գոյություն ունեցած կապերի արտացոլումն է⁵¹։

Ուրեմն «Կարենյան—Պահլավ» տոհմը պիտի փնտրել Քուշանշահի հա-րավային (հնդիրանական) մասում։

Ահա այստեղ՝ Ինդոս գետի հովիտն էր հասել Շապուհ I-ը իր բանակով և պատերազմ էր մղում հնդիրանական Արշակունի թագավորի դեմ։ Շապուհ I-ի արշավանքը դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ Քուշանաց թագավորության հարավային մասը, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել Հայոց թագավորի համար։ Մի առ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվում է այնպիսի վիճակ, երբ ըստ 244 թ. պայմանագրի Հռոմը, ի դեմս կայսր Փիլիպպոս Արաբի, հրաժարվել էր օգնել հայոց թագավորին, եթե պարսիկները հարձակվեն նրա վրա, իսկ «սոսրով»-Տրդատ II-ը, չձանաչելով «ամենաամոթաբեր դաշնա-դիրը», շարունակում է կռվել Սասանյան Իրանի դեմ։ Ստեղծված իրադրու-թյունը հետագոտողների մոտ այն տպավորությունն է թողնում, որ այս ժա-մանակ Հայաստանը փաստորեն նվաճված չի եղել, և երկիրը շարունակում էր մնալ ինքնուրույն։ «Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սա-կայն,— գրում է Հ. Մանանդյանը,— որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ոչ Փիլիպպոս Արաբացու և ոչ էլ նրա հաջորդի՝

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 151։

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Այս անունը Սեբեոսի մեզ հասած բնագրում աղավաղված «Լիրիկեցոց» ձևով է հիշատակվում (Սեբեոս, էջ 10)։ Ավելի ճիշտ է պահպանվել այս անունը Վարդան պատմիչի մոտ՝ «Լիրիկեցոց» («Վարդանայ վարդապետի՝ Հաւաքումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 14 «...և գրեթե, յորմէ Թեոալք, և զՄոսոր որ առ զԼիրիկեա...», էջ 31, «...նա գրեցի Ագաթանգեղոս, զի մեծն Արշակ ունէր շորս որդիս. դառաջինն թագաւորեցոյց Թեոալացոց, և զերկրորդն Լիրիկեցոց, և զերրորդն Պարթևաց. զչորրորդն Հայոց...»)։ Ըիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ Լիմիրիկեա, Լիմիրիկեցոց։ Վարդան պատմիչի մոտ ճիշտ է բերված Ագաթանգեղոսի հունարեն բնագրի և Սեբեոսի մոտ պահպանված սլավոնացիներ Արշակունի դինաստիայի շորս ճյուղերի մասին, որտեղ հնդիրանական մասը ընդգրկում էր Հնդկաստանի «Լիմիրիկե» աշխարհը և որի տեղադրությունը որոշվում է այժմյան Փեշավար քաղաքով։

⁴⁸ Λιπορσιζή, Ἰώρα (VII, 1, 8)։ Տե՛ս L. Renou, La Géographie de Ptolémée l'Inde (VII, 1—4), Texte établi, Paris, 1926, էջ 5։

⁴⁹ «Աշխարհացոյց», էջ 6—Լիմիրիկոն։

⁵⁰ L. Renou, նշվ. աշխ.

⁵¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке..., էջ 28, ծան. 45։

Դեկոսի ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Դալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը»⁵²: Սա այն շրջանն էր, երբ Շապուհ I-ը զբաղված էր Քուշանշահի թագավորության հնդկա-պարթևական մասի նվաճումով և հնարավորություն էր տվել Հայոց թագավոր «Խոսրով»-Տրդատ II-ին վերջին ճիգերը գործողներ իր երկիրը օտար նվաճողների լծից ազատագրելու համար: Այս պայքարը սերտորեն կապված էր Քուշանշահի Արշակունիների պայքարի ելքից: Եթե նրանք հաղթեին Սասանյաններին, Հայաստանը ևս կարող էր հաջողություն ունենալ, ուստի անհրաժեշտ էր հարվածել Բրանին արևմտյան կողմից, որպեսզի արևելքում նա պարտության մատնվեր: Ահա այս պատմական իրադրությունն է, որ յուրահատուկ ձևով է արտացոլվել Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդումների մեջ, որտեղ այդ պայքարի գլուխ կանգնած է հայոց «Խոսրով Մեծ» թագավորը, որ իրականում Տրդատ II-ն է: Մենք տեսանք, որ 244 թ. դաշնագրի մասին խոսելիս Զոնարասը իբրև հայոց թագավոր հիշատակում է Տրդատին: Սա այն Տրդատն է, որը առաջին անգամ հանդես է գալիս Կասիոս Դիոնի մոտ (գիրք 58, գլ. 27, 4) 216 թ. դեպքերի կապակցությամբ, երբ նա զահակալեց, փոխարինելով Անտոնինոս Կարակալլայի կողմից բանտարկված հորը՝ Խոսրով I-ին: «Շատ պարզ է, ըստ այսմ,—գրում է Հ. Մանանդյանը,— որ հայ պատմիչների մոտ վիպական Խոսրովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ II-ը, իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր I-ի ու Շապուհ I-ի դեմ»⁵³: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Խոսրովի պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել են 11 տարի⁵⁴, որ ըստ մեր հաշիվների ընկնում են 245—256 թթ. միջև և, ինչպես կտեսնենք, համապատասխանում են պատմական իրականության: Այսպիսով, 245—248 թթ. ընթացքում Շապուհ I-ը պատերազմել է Քուշանշահի հնդկա-պարթևական մասում և Հայոց «Խոսրով»-Տրդատ II թագավորը հանդես է գալիս իբրև քուշանաց Արշակունիների դաշնակից և միայն այդ տեսանկյունով հասկանալի է դառնում Խորենացու ստորև բերվող վկայությունը. «Խոսրով զօրօք իւրովք յինքն և հիւսիսային աղզօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց»⁵⁵ կամ՝ «Փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց»⁵⁶: Այս տեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ «Խոսրով»-Տրդատ II-ը ռազմական օգնություն է ցույց տվել իր տոհմակից և դաշնակից հնդկա-քուշանների Արշակունի թագավորին, որը, սակայն, պարտվեց: Սրանից հետո, ըստ երևույթին, Շապուհ I-ը կոտորել է հնդկա-պարթևական Արշակունի «Կարենյան Պահլավի» տոհմը: Փրկվում է միայն մանուկ Պերողամատն, «նախնի մեծ աղզին Կամսարակա-

52 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

53 Նույն տեղում, էջ 85:

54 Իսկ ի գալուստ ամին միսոյ զօր բազում կուտէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր. և ևս բազում քան զնոյն ասպատակ սիրոեալ զկողմամբն Ասորեստանի, մանաւանդ զի և զօրք Տեճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ բաշութեամբ դառնայի: յի.բաբանշիր տեղիս: Եւ ամս մետասան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր: Աղաթանգեղոս, 23 Բ, էջ 19:

55 Խորենացի, 11, 29, էջ 210:

56 Նույն տեղում, 29, էջ 211:

նաց»⁵⁷, որին փախցնում են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնուհետև՝ Հայաստան, որտեղ առաջ եկավ կամսարականների նախարարական տունը:

Ռազմական օգնությունը հնդկա-քուշաններին պիտի կապել յայս ժամանակաշրջանի հետ, երբ պարսիկների ուշադրությունը կենտրոնացված էր Իրանի հեռավոր հյուսիս-արևելյան ծայրամասերի վրա:

Քուշանաց Արշակունի թագավորը, որ պարտություն էր կրել իր թագավորության հնդկա-պարթևական մասում, խորենացու մոտ շփոթված է պարթևական վերջին թագավոր Արտավանի հետ, ուստի հաղորդման այս մասը գտնվում է նախորդ տեղեկությունից առաջ: Պատմահայրը գրում է, որ «իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեալ յօղնականութիւն Սրտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան, և միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝ լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զիրոյ ազդին Պարթևաց և Պահլավաց, բայց ի ցեղէն Կարենեան, առ որ հրեշտակս առաքեալ զառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք»⁵⁸:

Սասանյանների այս արշավանքի արդյունքը եղել է այն, որ Քուշանահայրի հարավային մասը մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը, Շապուհ I-ը նվաճել է և այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգներին, կազմել է նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սակաստանի, Ծորեստանի և Հինդի մինչև ծովի ափերը». այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակվել Շապուհ I-ի որդի Ներսեսը (248—276), որը հետագայում հռչակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» (276—293 թթ.)⁵⁹:

Այսպիսով, Սասանյանները այս արշավանքով ապահովում են իրենց աշխարհակալության հյուսիս-արևելյան ծայրամասի անվտանգությունը և իրենց ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնում են արևմուտքում՝ կայսրությանը սահմանակից Միջագետքում և Հայաստանում: Ստեղծված պայմաններում Հայոց թագավորը ընկնում է անելանելի վիճակի մեջ: Նա դիմում է հռոմեական կայսր Փիլիպպոս Արաբին, խնդրելով նրանից ռազմական օգնություն, իսկ այս նշանակում էր խախտում 244 թ. պայմանագրի և նոր պատերազմի առիթ երկու մարտնչող աշխարհակալությունների միջև: Խորենացու մոտ պահպանված հաջորդ վկայությունը ապացուցվում է ՏՔՀ-ի տվյալներով: Խորենացին, շփոթելով Որմիզդ-Արտաշիրին Արտաշիր I-ի հետ, իսկ, ինչպես տեսանք, Տրդատ II-ին հիշատակելով պատվանուն հանդիսացող «Խոսրով» անվան տակ, հաղորդում է, որ Խոսրովը Արտավանին չի կարողանում օգնել և փրկել: Սասանյան Արտաշիրի (իմա՝ Որմիզդ-Արտաշիրի) դեմ կռվելու համար Հայոց թագավոր Խոսրովը (իմա՝ Տրդատ II) «փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոս կայսեր Հռովմայեցոց, օղնականութիւն ի նմանէ խնդրելով»⁶⁰: Փիլիպպոս կայսրը մահացել է 249 թ., ուրեմն այդ օգնությունը հռոմեացիներից հայոց թագավորը կարող էր ստանալ 245—249 թթ. միջև: Հիրավի, խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տևել է ընդամենը 4—5 տարի և, իսկապես, խաղաղության 4-րդ կամ 5-րդ տարում, այսինքն

⁵⁷ Նույն տեղում, ՀԳ, էջ 210—211:

⁵⁸ Խորենացի, II, ՀԱ, էջ 208:

⁵⁹ В. Г. Луюкони, Завоевания Сасанидов на Востоке., էջ 34, 37: Տե՛ս նաև՝ Б. Г. Гафуров, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁶⁰ Խորենացի, Նույն տեղում:

Փիլիպպոս կայսեր մահվան նախօրյակին, հայոց թագավորը ռազմական օգնություն է ստացել նրանից, որով և խախտվել է խաղաղության պայմանագիրը⁶¹։ Այդ տեղի պիտի ունենար 249 թ. և ասպացուցվում է այլ աղբյուրների վկայություններով։ Բացի այդ, բացառված չէ, որ այս անգամ Տրդատ II-ը օգնության համար դիմել է նաև քուշանների թագավորին, որ այն ժամանակ պիտի լիներ Վեհսաճանը (Վասուդեվա)⁶²։ Համենայն դեպս, Վ. Գ. Լուկոնինը, հետևելով Մովսես Խորենացու կողմից բերվող փաստերին, գտնում է, որ Հայոց Խոսրով թագավորի (իմա՝ Տրդատ II) դեսպանությունը Քուշանաց թագավոր Վեհսաճանի մոտ կարող էր տեղի ունենալ 244—249 թթ.⁶³, այսինքն այն ժամանակ, երբ նա դիմել էր կայսր Փիլիպպոս Արաբին՝ ռազմական օգնություն խնդրելով։ Ինչպես տեսանք, այս ժամանակ (245—248 թթ.) Քուշանշահը ենթարկվել էր Սասանյանների ներխուժման, սակայն չնվաճվեց, այլ միայն զրկվեց իր հարավային երկրամասերից։ Ահա այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Խորենացու տեղեկությունը, ըստ որի այն ժամանակ, երբ հայոց թագավորը ռազմական օգնություն ստացավ Փիլիպպոս Արաբից, «հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն աղզն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլբերին նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհսաճան, հանդերձ ցեղին իւրով կարենեան Պահլավ ոչ հնազանդեալ Արտաշիրի (իմա՝ Շապուհ I-ին), այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»⁶⁴։

Շապուհ I-ի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության տվյալներից երևում է, որ այս անգամ խաղաղությունը խախտել են հռոմեացիները և առիթը եղել է Հայաստանը։ Արձանագրության բառերով ասած՝ «Կեսարը նորից խախտեց (բառացի՝ ստեց) և Արմենիայում ապօրինություն (բառացի՝ անարդարություն) կատարեց»։ Թե ինչը նկատի ունի արձանագրության բնագիրը, մեզ զաղափար է տալիս Խորենացու վերոհիշյալ տեղեկությունը, որի ժամանակը ձշտում է Զոնարասի (XII, 19) մի հաղորդումը։ Վերջինս ասում է, որ Փիլիպպոս կայսրը «հաշտություն կնքելով պարսից թագավոր Շապուհի հետ, դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և Վիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը։ Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած

61 Նույն տեղում, ՀԲ, էջ 208—209։ Խորենացու հաղորդման մեջ ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Փիլիպպոս կայսրը չի կարողանում հռոմեական զորքերով «զօրավիզն լինել Խոսրովայ։ Այլ օգնել նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց» (II, ՀԲ, էջ 208)։ Անշուշտ, խաղաղությունը չխախտելու համար կայսրը իր դաշնակիցներին հրամայում է օգնության գալ բոլոր կողմերից։ Սրանց թվում պիտի լինեն նաև վրաց թագավորը, որի մասին խոսելու ենք ստորև։

62 Ինչպես ենթադրում է Ռ. Մ. Գիրշմանը (R. M. Girshman, La probleme de la cronologie des Kouchans, «Cahiers d'histoire mondiale», III, Neuchatel, 1947, № 2, էջ 300 և հտ.) այս Վեհսաճանը պիտի լինի՝ Վասուդեվա I-ը։ Այստեղ ուշադրության արժանի է, որ այս թագավորի անունը մեզ հասել է հնդկական վերջավորությամբ՝ -deva և -սա-նաև վերջավորությամբ՝ ըստ հայկական ավանդության։ Արդյոք սաֆաան-ը կապ չունի «սագնիկ» զեղանվան հետ, որ նշանակում է «սալ», «շակ»։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, պետք է կարծել, որ այս անվան հնադույն ձևը պիտի լինի «վեհսա[դ]ճան», որ պիտի նշանակեր «վեհ սագճաց», «տէր սագճաց»։ Տե՛ս նաև՝ «История таджикского народа», т. I, М., 1963, էջ 367 և հտ.։

63 Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке., стр. 28.

64 Խորենացի, II, ՀԲ, էջ 209։

են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվաճեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց»⁶⁵ (Zonaras, XII, 19, ed. Dindorf, III, p. 130—131: «πονοῦσα δὲ πρὸς Σαπύργην θάμενος τὸν τὸν Περσὸν βραχέστερον, τὸν πρὸς Πέρσας κατελευσε πολεῖων, παρὰ/χωρήσας αὐτοῖς Μεσοποταμίαν καὶ Ἀρμενίαν. γνοὺς δὲ Ὁρμασίους ἀχθόμενους διὰ τὴν τὸν γόρπον τούτων παρὰ/χωρήσας, οὐκ ἐκίχον ὑπέσχεσθαι τὰς συνδιόχας καὶ τὸν γόρπον ἐπελάβετο):

Ինչպես տեսնում ենք, 245 թ. խաղաղության դաշնագրի համաձայն հռոմեական Մեսոպոտամիա պրովինցիան անցել է Սասանյաններին, իսկ Մեծ Հայքի թագավորության մեծ մասը դարձել է պարսիկներին ենթակա վասալ թագավորություն: Քանի որ խաղաղության պայմանագրի խախտողը եղել է նույն Փիլիպպոսը, պարզ է, որ այդ տեղի պիտի ունենար նրա կենդանության օրոք, ոչ ուշ, քան 249 թ.: Երբ Փիլիպպոս Արաբոս մահացավ և կայսր Նուշակվեց Գեկոսը (249—251):

Այսպիսով, ՏՄՀ-ի տվյալները գալիս են ապացուցելու խորենացու, Զոնարասի, Զոսիմոսի և Եվագրիոսի տեղեկությունների ճշտությունը այս դեպքերի մասին և հարկադրում են վերանայել Հակոբ Մանանդյանի ներքոհիշյալ եզրակացությունը. «Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սակայն,— դրում է Հ. Մանանդյանը,— որ Հայաստանը չէր նվաճվում Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արաբոսի և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Գեկոսի ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը»⁶⁶: ՏՄՀ-ի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև խաղաղությունը խանգարվել էր Փիլիպպոս կայսեր վերջին տարում, առնվազն 249 թ., և նախահարձակը եղել էր հռոմեական կողմը: Ինչպես կարելի է կոհհեղ խորենացու վկայությունից, Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը, հռոմեացիներից ռազմական օգնություն ստանալով, ապստամբել և անցել էր կայսրության կողմը: Սրանով խախտվել էր խաղաղության պայմանագիրը, որը Շապուհ II-ին առիթ էր տրվել նորից վերսկսելու պատերազմական գործողությունները հռոմեական սահմանագծում և Հայաստանում: Պարսկական զորքերի հրամանատար նշանակվեց թագաժառանգ Որմիզդ Արտաշիրը⁶⁷, որը չհապաղեց ներխուժել հռոմեական Մեսոպոտամիա և Սիրիա: Կարելի է համարձակորեն ասել, որ պատերազմական վերջին երկու արշավանքները հռոմեացիների դեմ տեղի են ունեցել դահաժուռանգ Որմիզդ Արտաշիրի անմիջական հրամանատարության ներքո և վերջացել են նրանով, որ 262 թ. նա դարձել է «Արմենիայի մեծ թագավոր»:

252 թ. սկսվեց պարսկական զորքերի երկրորդ արշավանքը. նրանք ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիա, և Բարբալիսոս քաղաքի⁶⁸ մոտ պարսկական բանակը շարաշար պարտության մատնեց հռոմեական 60 հա-

⁶⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 84:

⁶⁷ Տրեբելլիոս-Պոլլիոնը հիշատակում է Որմիզդ-Արտաշիրին Odomastes (Oromasdes) անվան տակ: Trebellio Pollio, Tyranni triginta, Cyriades, II, 2, SHA, էջ 66, և հմտ. էջ 67, ծան. 2:

⁶⁸ Բարբալիսոս քաղաքի բաղադրատեսակն տերիտորիան, իբրև «փոքր աշխարհ» Ասորիքի, հիշատակում է «Աշխարհացոյցը»՝ «Բալբանիտիս» (սիրիական Սիրիա) անվան տակ: Տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44:

պարանոց զորքը: Այս երկրորդ արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավել են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքները⁶⁹: Պարսկական զորամասերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի Սասալա քաղաքը և նրան սահմանակից Մեծ Հայքի Ղոմանա քաղաքը և, այդպիսով, օղակի մեջ է առնվում ամբողջ Մեծ Հայքը: Այս արշավանքի ժամանակ, հավանաբար, պարսիկները հետապնդում էին մի հիմնական նպատակ. անջատել Մեծ Հայքը, այն ամբողջությամբ գրավել և ստիպել հոռմեացիներին պաշտոնապես ձանաչելու այդ:

Այս դեպքերը տեղի էին ունեցել Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակ, երբ գոթերը Դանուբի կողմից հարվածում են կայսրության թիկունքը և զրկում հոռմեացիներին արևելյան սահմանները պաշտպանելու հնարավորությունից: Ստեղծված պայմաններում ապստամբ Հայաստանը չէր կարող երկար դիմադրել և 252—253 թթ. ենթարկվում է Սասանյան Իրանին: Ինչպես հաղորդում է Զոնարասը (XII, 2, 1), «նորից սրա (Գալլոսի) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը⁷⁰. այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»⁷¹ (Zonaras, XII, 21, ed. Dindorf, III, p. 137: *ἔπειτα δὲ αὖθις ἐπὶ αὐτοῦ (Γαλλίου) ἦ ἀναρχία τῶν Παρθίων καὶ κατεσφύθη παρ' αὐτοῦ ἡ Ἀρμενία, τῶν τούτων βουλεύσεσι Τιβέριον φερόμενος, τῶν δὲ παίδων ἐχέοντο προεργασμένων τοῖς Παρσίοις):*

Այս տեղեկությունից կարելի է կոսահել, որ հայկական արքունիքը երկփեղկվել է: Արքունիքի հիմնական մասը անցել է Սասանյանների կողմը և գեթ ժամանակավորապես փրկել է Արշակունիների տան զահակալումը Հայաստանում, իսկ մի մասն էլ թողել է հայրենիքը և դնացել նահանջող հոռմեական զորամասերի հետևից կայսրության սահմանները: Սրանք էին՝ Հայոց թագավոր Տրդատ II-ը և զահաժառանգ խոսրովը⁷²՝ իրենց կողմնակիցներով: Այնուհետև պարսիկներին անցած Հայաստանի մեծագույն մասում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, «Արմենիայի մեծ թագավոր» դարձավ Տրդատ II-ի որդիներից մեկը, կամ նրա եղբայրը՝ Արտավազդ V-ը (252/3—261), որին ձանաչեց Շապուհ I-ը: Սրանով վերջացավ Սասանյան Իրանի երկրորդ արշավանքը⁷³, 262 թ. մոտերքը փորագրված «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրությունը (ՏՀԶ) որպես «Արմենիայի մեծ թագավոր» արդեն գիտե Շապուհ I-ի որդի, զահաժառանգ Ուրմիզդ-Արտաշիրին (262—272) և Հայաստանի

⁶⁹ E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁷⁰ Հետազոտողների մոտ դերիշխում է այն կարծիքը, որ Հայաստանը նվաճվեց Սասանյան Իրանի կողմից 244—253 թթ. միջև: E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 131—151, В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 57: Թ. Մոմզեներ (նշվ. աշխ., էջ 387) համարում է, որ Շապուհը զավթել է Հայաստանը 252 կամ 253 թ., իսկ Հ. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 84) դնում է 252/3 թ.:

⁷¹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84—85:

⁷² Ա. Ա. Մարտիրոսյանը իր հոդվածում՝ «Հայաստանը և առաջին Սասանյանները» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 3, էջ 151), հենվելով Մ. Չամչյանի (Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, էջ 615) մոտ վկայակոչված Տիդեմոնտիոսի վկայության վրա, գտնում է, որ այս խոսրովը զահակալել է 252 թ., այնինչ սա խոսրով II-ն է, որը թագավորած պիտի լինի Հայաստանի հոռմեական մասում 273—287 թթ.:

⁷³ Տե՛ս Մ. Տ. Երևմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), էջ 13—21:

6 Հանդես, № 1

պատմության մեջ սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան, որը հորենացին համարում է «ժամանակ անիշխանութեան» կամ «ամբ անիշխանութեան»⁷⁴, 262—298 թթ. միջև⁷⁵:

Ձնայած նրան, որ 252/3 թ. երկու մարտնչող պետությունների միջև խաղաղություն էր կնքվել և ճանաչվել էին 244 թ. հաշտության պայմանները, այնուամենայնիվ պատերազմական վիճակը մնացել է:

Սակայն Բարբալիսոսի հաղթանակից հետո կայսրությունը պիտի տեղի տար և շուրջ 256 թ. պատերազմական գործողությունները դադարեցին և երկու աշխարհակալությունների միջև կնքվեց խաղաղություն, որի կոնկրետ պայմանների մասին մենք տեղեկություն չունենք⁷⁶: Բայց դա հազիվ մի քանի տարի է տևել և ավելի շուտ ունեցել է զինադադարի բնույթ: Հռոմեական կայսրության վիճակը ավելի վատթարացավ, երբ 260 թ. գերի ընկավ Վալերիանոս կայսրը: 256 թ. խաղաղության արդյունքն է եղել այն, որ հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն կենտրոն Դուրա-Նվրոպոսը մի առ ժամանակ ընկնում է պարսիկների գերիշխանության ներքո: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ սասանյան կայազորը գտնվել է Դուրա-Նվրոպոսում 256 թ. մինչև 262 թ.⁷⁷:

Այս ժամանակաշրջանում պետք է տեղի ունենար նաև Վրաց և Աղվանից թագավորությունների ենթարկումը Սասանյան Իրանին: Վրացական ավանդական պատմությունը, որ հասել է մեզ XI դարի պատմիչ Լեոնտի Մոսկելու շարադրությամբ, հենվում է հիմնականում Ագաթանգեղոսի երկի վրա և Վրաց թագավորության ենթարկումը Սասանյաններին կապում է Հայոց հոսրով թագավորի սպանության հետ⁷⁸: Ինչպես էլ մոտենանք այս տեղեկություններին, մի բան ակնհայտ է՝ 262 թ. մոտերքը փորագրված «Քաաբա-ի Զարդուշտ» եռալեզու արձանագրության մեջ վրաց թագավոր Համազասպը (հունարեն բնագրի տող 60՝ Ἀγαθάσιος τῆς Ἰβηρίας)՝ հիշատակվում է սասանյան արքունիքի այն ավագանու շարքում, որոնք իշխանությունը ստացել են արքայից արքա Շապուհ I-ից⁸⁰: Հայաս-

⁷⁴ Խորենացի, II, 26, էջ 214, 25, 26, էջ 215, 217: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Նախ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 2 (33), էջ 59—69:

⁷⁵ 252—298 թթ. այսինքն՝ 46 տարի Մեծ Հայքի երկու մասերում միաժամանակ թագավորի են պարսկական վասալ և հռոմեական վասալ թագավորներ, սակայն «ամբ անիշխանութեան» են կոչվում այն տարիները, երբ Հայաստանի մեծագույն մասում իշխել են ոչ Արշակունի-Սասանյան Որմիզդ-Արտաշիրը, Որմիզդակ-Շապուհը և Ներսիսը. դա 262—298 թվականներին էր:

⁷⁶ В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, էջ 57: Ըստ Ագաթանգեղոսի ավանդական տվյալների, 256 թ. «խոսրովի» պատերազմի 11-րդ տարին էր: Ըստ իս՝ «խոսրովը» պատերազմել է «Արտաշիրի» դեմ 245—256 թթ.:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 58:

⁷⁸ ლეონტი მროველი, ცხოვება ჰართველთა მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტიპგრაფიკული გეგმა დიმიტრი ხელნაწერის მიხედვით, ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბილისი, 1955 (այսուհետև՝ ქ. ც., I), էջ 59—64:

⁷⁹ E. Honigsmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁸⁰ Մրանը են՝ Ադիարենեի Արտաշիր և Կրմանի Արտաշիր թագավորները, Դենակ թագուհին, որոնցից հետո արձանագրության մեջ հիշատակված է Իբերիայի թագավոր Համազասպը:

տանի պարսկական մասում այս ժամանակ (261—262 թթ.) արդեն թագավոր էր Խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (հունարեն բնագրի տող 40՝ Χοσροῦς — Ὀρμιζδης — Ὀρμιζδης)⁸²։ Վերջինս «Խոսրով» մակդիրն է կրում իբրև տիրող դինաստիայի ներկայացուցիչ։ Որոշ փաստեր հնարավորություն են տալիս պարզելու Համադասյի գահակալման ժամանակը։ Մեզ հասել են տեղեկություններ, թե ինչ արձագանք է գտել Վալերիանոս կայսեր գերությունը 260 թ. Սասանյանների կողմից։ 261 թ. Շապուհ I-ի դեսպաններն իրենց և հարևան երկրների թագավորներին հանձնում են նամակներ, որով հայտնում են պարսիկների այդ մեծ հաղթանակի մասին։ Այս հաղթական ուղերձին առանձին երկրների գահակալներ տարբեր կերպ արձագանքեցին։ Ըստ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի⁸³ Հայոց Արտավազդ V թագավորը իր պատասխան նամակում չի թաքցրել համակրանքը հռոմեական կայսեր հանդեպ, չնայած հարկադրված է եղել պաշտպանել պարսիկների շահերը։ Միևնույն ժամանակ, ըստ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի, բակտրիացիները (բուշանները), վրացիները, աղվանները և տավրոսկյուրները առհասարակ հրաժարվել են արքայից արքայի նամակները ստանալ և նույնիսկ հայտնում են հռոմեացիներին, որ նրանք պատասխատ են օղնելու Վալերիանոսին գերությունից ազատելու համար⁸⁴։ Արտավազդը իր վերոհիշյալ նամակից հետո համարվում էր անփտահելի անձնավորություն և այս առիթ հանդիսացավ նրան գահընկեց անելու և հայկական գահը հայտարարելու Սասանյան դինաստիայի «երկրորդական գահ»։ Այն տրվում է Շապուհ I-ի որդուն՝ գահաժառանգ և պարսկական զորքերի գերագույն հրամանատար Որմիզդ-Արտաշիրին⁸⁵։ Պիտի ենթադրել, որ այս նույն ժամանակ գահընկեց է արվել վրաց թագավորը, որի անունն էր, ըստ ավանդական պատմության. Ասփադուր՝ Փառնավադյան-Արշակունյան դինաս-

⁸¹ «Խոսրով» ձևը գործ էածվում հայոց մեջ դեռևս XIII դ. «Թագաւոր» իմաստով. «Զխոստրով ասեմք մանուկ և հանդիսաւոր նահատակ, զարքայանունն և զկրողն կոչմանն»։ Հայոց նոր վկաները, հրտր. Մանանդյան և Աճառյան, Վաղարշապատ, 1903, էջ 33։

⁸² E. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 15։

⁸³ Trebelli Pollionis, Valeriani duo, III, 1--3.

⁸⁴ Նույն տեղում, IV, 1։ Ըստ երևույթին, Խորենացու (II, 28) մոտ պահպանվել է այս պատասխանների արձագանքը։ Ըստ այդ վկայության, Հայոց Խոսրով թագավորին հեռավոր Բուշանաց աշխարհից «լուր բերին, թե քո ազգական Վեհսաճանը իր Կարենյան Պահլավ ցեղով Արտաշիրին շնագանդվեց, այլ քո կոչին անսալով, գալիս է քեզ մոտ» (Խորենացի, II, 28, աշխ. թրգմ. էջ 207)։ Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, The Third Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical commentary, «Revue des etudes Armeniennes», VI, 1969, էջ 255—256) ինչպես Artavastes rex Armeniorum-ին, այնպես էլ նրա կողմից ուղարկված նամակը Շապուհ I-ին Վալերիանոսին ազատելու խնդրանքով, համարում է գրական կեղծիք։ Նրա ասելով այս նամակները, որոնք կազմված են Թուկիդիդեսի ճառերի օրինակով, ինչպես նմանօրինակ մյուս ստեղծագործությունները, հանդիսանում են գրական հնարանք։ Արտավազդի նամակը իսկապես Թուկիդիդեսի ճառերի օրինակով կարող էր կազմված լինել, սակայն չի բացառվում այն փաստը, որ իրականում նման նամակները կազմվում էին աչքի առաջ ունենալով դասական ճառերի տեքստերի օրինակները։ Քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը չի բացառում նման նամակի գոյությունը։ Կ. Թումանովը (նշվ. աշխ., էջ 256) չի կարողանում ժխտել, որ SFA-ի տեղեկությունները՝ Հռոմի հետ Իբերիայի (Վիրքի) և Ալբանիայի (Աղվանքի) համագործակցության մասին անուղղակի հաստատում են ստանում հավաստի աղբյուրների կողմից։ Օրինակ, մոզպետ Կարտիրի արձանագրության մեջ խոսվում է իրանական հարձակման մասին Վիրքի և Աղվանքի դեմ 266 թ. հետո։

⁸⁵ Ս. Ս. Երեմյան, Նախշ-ի Թուրտեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, էջ 64—65։

տիայից⁸⁶։ Ահա սրա փոխարեն 261 թ. Շապուհ 1-ը վրաց թագավոր է նշանակել «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության մեջ հիշատակվող Համազասպին։ Լեոնտի Մոովելին սրան հիշատակում է Միրիան-Միհրան անվան տակ և հիմնադիր է համարում նոր դինաստիայի, որը կոչվում է «հոսրովյան» (ხოსროიანნი)⁸⁷ , որ, ինչպես տեսանք, նույն «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության Սասանյան արքայատան անդամների «հոսրով» տիտղոսն է հանդիսանում։ Հիշյալ Համազասպ-Միրիան «հոսրովյանը» միայն հետավոր կապ կարող էր ունենալ Սասանյան արքայատոհմի հետ և պատահական չէ, որ ավանդական պատմությունը սրան համարում է «հարճորդի»⁸⁸, «Քասրե»⁸⁹ Արտաշիր Սասանյանի⁹⁰, Ըստ Լեոնտի Մոովելու ավանդական պատմության, Միրիանը, որին պարսիկները անվանում էին Միհրան, ամուսնանում է մահացած վրաց թագավոր Ասփագուրի դստեր՝ Աբեշուրայի հետ, որը «ունի զազգն Արշակունեաց, և զՓառնաւազեանց, այլ և զնեբրովթայն»⁹¹։ Ավանդության մեջ ճիշտ է արտացոլված պատմական իրականությունը՝ Համազասպ-Միհրանի հիմնական պարտականությունն էր հսկել Կովկասյան անցքերը հյուսիսային ներխուժող ցեղերից։ «Եւ խաղաց թագաւորն Պարսից, և զնաց առ ստորոտովն Կովկասու յաշխարհն իւր, զերելով զծործորս լեւորինն»⁹²։ Ապա շարունակում է. «Եւ միշտ կռուէր Միհրան ընդ հազիրս»⁹³, բանդի ջանս եղին հազիրք առնուլ զԴարբանդն և բանալ զդուռն լայն, և Ելանել ի վերայ Պարսից, և ոչ տայր նոցա թոյլ Միհրան»⁹⁴։

Լեոնտի Մոովելին, հետևելով Ազաթանգեղոսին, այս Միրիանին նույնացնում է առաջին քրիստոնյա թագավոր Միրիան-Միհրանի հետ, որով բուրրովին շեղվում է իրական պատմությունից։

Այսպիսով, 261 թ., երբ Հայաստանում զահ բարձրացավ հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը, վրաց աշխարհում Սասանյանները թագավոր են նշանակում նոր դինաստիայի ներկայացուցիչ Համազասպ «հոսրովյանին» և ամբողջ Անդրկովկասը ենթարկվում է երանշահին։ «Քաաբա-ի Զարդուշտ» արձանագրության մեջ հիշատակված են այդ ենթակա երկրները, որոնք են, ըստ պարթևական և հունական տեքստի՝ Արմն—'Αρμενία, Վարդան—'Βαρδάν, Սիկան—Μακεδονία, Արգան—'Αργάν և Բալասական (այս վերջինը հունարեն բնագրում չի հիշատակված), մինչև Կապ-կոհ (Կովկասյան լեռները) և դրոնք Ալանաց⁹⁵, որ Դարիալի անցքը պիտի լինի։ Ուսումնասիրողները

⁸⁶ ასფაფო, ძე მირდატ მეფისა არშაყუნიანი, ქ. ც. I, էջ 59.

⁸⁷ Միրիան թագավորի որդին և հաջորդը կոչվում է՝ «Բարար (Բակուր), որդի Միրիանի, հոսրովյան» — Չաթուր, ժե մորուանիս Խոսրոուան, ք. Ը, I, էջ 30 և հտ.։

⁸⁸ ნაშობი მჰველისა (ქ. ც., I, էջ 64, 67) = հարճորդի, տե՛ս «Քարթլիս ցխովրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը» (Ջորտլիս Ենոզեթեի Ժեველი სომხური თარგმანი), թարգմ.՝ Ի. Աբուլաძის, Թբիլիսի, 1953, էջ 70։

⁸⁹ Քասրե «հոսրով» անվան արաբական ձևն է, տե՛ս Encyclopaedia of Islam «Kisra» բառի տակ։

⁹⁰ ცხოვრება მართანისი, ძისა ქასრე არდაშირისი სასანიანისა, (ქ. ც., I, էջ 61), որ թարգմանվում է՝ «Վարր Միհրանայ՝ որդույ հոսրով-Արտաշիրի Սասանեանի»։

⁹¹ «Քարթլիս ցխովրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմ.», էջ 67։

⁹² նույն տեղում, էջ 68։

⁹³ Այս ցեղանունը V դարից սկսած գործ էր անվում իրեն հավարական անուն այն բուլղարների, որոնք հյուսիսից ներխուժում էին Անդրկովկաս։

⁹⁴ նույն տեղում, էջ 69։

⁹⁵ E. Honigmann et A. Maricq, Էջվ. աշխ., էջ 58։

վրաց թագավորության ենթարկումը Սասանյան իրանին գնում են 253—255 թթ.⁹⁶, երբ Հայաստանի պարսկական մասում թագավոր էր Արտավազդ V-ը, իսկ Վիրքում՝ ավանդական Սաուրմազը, որոնք երկուսն էլ գահընկեց են արվել Վալերիանոսի դերությունից հետո 261 թ.։ Սրանց փոխարեն գահ բարձրացան Հայաստանում՝ հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյանը, Վիրքում՝ Համազասպ հոսրովյանը։

Հողվածում բերվող փաստերից հետո գալիս ենք այն եղրակացության, որ իսկապես «հոսրովը» ոչ միայն անուն է, այլև տիտղոս, որի վրա ժամանակին ուշադրություն են դարձրել Հայկ Պերպերյանը⁹⁷, Կիրիլ Թումանովը⁹⁸ և Բրիան Մակ Դերմոնը⁹⁹։ Նշված ժամանակաշրջանում «հոսրով»-ը բացի անուն լինելուց («բարեհամբավ», «հուշակավոր», «անվանի») ¹⁰⁰ եղել է մեծարման մակդիր—տիտղոս—hwsłwb¹⁰¹։ Ամենացայտուն օրինակները մեզ տալիս է բաղմիցս անգամ հիշվող «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրությունը¹⁰²։ Այդ արձանագրության մեջ Շապուհ I-ը և նրա չորս որդիները իրենց անունից առաջ ունեն «հոսրով» անունը իբրև մեծարման մակդիր՝ տիտղոս։ Նրանց թվում առաջինը հիշատակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» «հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (հունարեն տեքստում Λογιστάς—Ջրալիճ—Λογιστής)»¹⁰³։ Ըստ երևույթին, հայկական էպոսում «հոսրով» անունը դարձել է հոմանիշ Հայոց թագավոր հասկացության, ճիշտ այնպես, ինչպես վրացական էպոսում պարսկերեն «Վարան-հուսարո-Թանգ» է կոչվել վրաց թագավոր Վախթանգը (446—502)¹⁰⁴։ Այս փաստերը թերևս ասում են, որ Տրդատ II-ը կոչվել է նաև «հոսրով-Տրդատ», իսկ էպոսում՝ պարզապես «հոսրով»։ Այսպիսով, ստացվում է, որ ամբողջ III դարի ընթացքում հայկական ավանդությունը ճանաչում է մի հոսրով թագավոր, որի մեջ ձուլված են հոսրով I-ը (198—216), Տրդատ II-ը (216—273) և հոսրով II-ը (273—287)։ Այս հավաքական «հոսրովը» անընդհատ մարտերի մեջ է հավաքական Սասանյան թագավոր «Արտաշիրի» հետ, որի տակ թաքնված են առաջին Սասանյան թագավորները՝ Արտաշիր I-ը (227—273), հոսրով-Շապուհ I-ը (243—272) և հոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը (262—273 թթ.—«Արմենիայի մեծ թագավոր», ապա 273—274 թթ. «Հազնեշահ Երան և Աներան»)։ Այստեղից էլ պարզ է դառնում, որ այն Արտաշիրը, որը, ըստ երևույթին 284 թ., Անակին

⁹⁶ Տե՛ս Նոդար Լոմոշյուրի, Նաթլայի խորհուրդ (Նոդար Լոմոշյուրի, Очерки из истории Карллийского (Иберийского) царства в III—начале IV вв. н. э., Тбилиси, 1975, էջ 98, Տե՛ս նաև՝ Գ. Ա. Մելիքիշվիլի, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 392—394։

⁹⁷ Հայկ Պերպերյան, Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի, «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173։

⁹⁸ С. Toumanoff, հղվ. աշխ., էջ 277։

⁹⁹ Brian Mac Dermot, The Conversion of Armenia in 294 A. D. REArm., VII, 1970, էջ 349։

¹⁰⁰ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1941, էջ 529—530։

¹⁰¹ Տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке..., էջ 36։

¹⁰² Նույն տեղում։

¹⁰³ Տե՛ս Հ. Պերպերյան, Որմիզդ-Արտաշիր՝ մեծ արքա Հայաստանի, «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 170։

¹⁰⁴ Զաքարյան, Երվանդ Վանդանյան, «Պարսկական լեզու», Երևան, 1955, էջ 143։ Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 529—530։

ուղարկեց Տրդատ III Մեծի հորը՝ Խոսրովին (այսինքն Խոսրով II-ին) սպանելու¹⁰⁵, և որը մինչև այժմ Որմիդդ-Արտաշիրն է համարվել, իրականում նրա հաջորդ Վարաճրան II-ը (Վռամ II, 276—293 թթ.) կամ նրա ժամանակ ղեկնս «Արմենիայի մեծ թագավոր» Ներսեսը (276—293 թթ.) պիտի լինի։ Խորենացուն նա հայտնի է դինաստիական «Արտաշիր» անունով։

Մակայն Հայաստանի բաժանումով չի վերջանում Տրդատ II-ի գահակալությունը։ Հետադոտոզների համար անհայտ էր մնացել այն իրողությունը, որ Մեծ Հայքի թագավորության 1/5 մասը (Ծոփք և Բարձր Հայք արևմտյան նահանգները) անցավ Հռոմեական կայսրությանը, ուստի և բացառվում էր Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանի՝ նրանց կարծիքով գոյություն չունեցող հռոմեական մասում։ Այնինչ մեր պրպոմաները բացահայտում են այն իրավիճակը, երբ Մեծ Հայքի հռոմեական մասում շարունակում էին թագավորել հայ Արշակունիները և առաջինը դրանցից նույն Տրդատ II-ն էր։

Վերջերս բանասերները պարզել են, որ Տրդատ անվան երկրորդ ձևն է Տիրան անունը¹⁰⁶։ Մի այլ առիթով մենք պարզել ենք, որ Խորենացու մոտ Տրդատ II-ի ժամանակ տեղի ունեցած ղեկավար վերադրվում են Տիրանին։ Նոր փաստերի լույսի տակ հասկանալի են դառնում Խորենացու II զրքի ԿԲ գլխի տվյալները։ Այնտեղ ասված է, որ Տիրանը (իմա՝ Տրդատ II) «գնաց գեղամամբք Եկեղեց, ի յաւանին Զրմէս հաստատելով դարբունին»¹⁰⁷։ Այս տեղեկությունը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը։ Ինչպես տեսանք, 244 թ. հետո, Հայաստանի պարսկական մասում թագավորող Տրդատ II-ի աստատմության հետևանքով առաջացած պարսկա-հռոմեական նոր պատերազմի արդյունքը եղավ այն, որ 253 թ. վերջնականապես վավերացվեց 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը և Մեծ Հայքի բաժանումը երկու մասի։ Հասկանալի է, որ Տրդատ II-ը իր արքունիքով պետք է փախչեր Մեծ Հայքի հռոմեական մասը և Զրմես տիպանը այն հինավուրց կենտրոնն է, որը հայտնի էր ղեկնս Ուրարտուի ժամանակներից¹⁰⁸։ Զրմեսը կամ Ծոմինան (Ճմին) մինչև մ. թ. ա. 66 թ. Փոքր Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ կրոնական կենտրոնն էր Երեւ պլանը (այժմյան Երզնկան) Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարով։ Պոմպեոսի հետ Տիրան II-ի կնքած դաշնագրի համաձայն նախկին Փոքր Հայքի թագավորության մեջ մտնող Բարձր Հայք նահանգը ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավորության կազմում և այնուհետև Զրմեսը դարձավ «արքունական երկիր» հանդիսացող Բարձր Հայք նահանգի կենտրոնը։

Ահա այս Զրմեսում էր թաղավորվում «Տիրան»-Տրդատ II-ը։ Ինչպես տեղեկացնում է Խորենացին, այս Տիրանը «ի հանդարտութեան վարեաց թագաւորութիւնն ամս քսան և մի մեռաւ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ»¹⁰⁹։ Այս հարցին, ինչպես նաև Խոսրով II-ի և Տրդատ III-ի գահակալության հետ կապված հարցերին մենք անդրադառնալու ենք մի այլ տեղ։

¹⁰⁵ Խորենացի, II, ԿԷ, էջ 203, 24, էջ 211—212։

¹⁰⁶ Տես «Եկեղեցի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 6։

¹⁰⁷ Խորենացի, II, ԿԲ, էջ 194։

¹⁰⁸ Այս վայրը տեղադրվում է Երզնկայի դաշտում, այժմյան Զիմին գյուղի տեղում, որտեղ գտնվում է հուշակավոր հնավայր Ալթին-թեփե բլուրը։ Այնտեղ կատարած պեղումները հայտնաբերել են ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններ։

¹⁰⁹ Խորենացի, II, ԿԲ, էջ 194։

РАЗДЕЛ ЦАРСТВА ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ В 244—253 гг.
МЕЖДУ САСАНИДСКИМ ИРАНОМ И РИМСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

В свете новейших исследований первоисточников и обнаруженных в последнее время эпиграфических памятников делается очевидным тот факт, что «постыдный» мир, заключенный в 363 году римским императором Иовианом с сасанидским царем Шапуром II, и последовавший за этим раздел царства Великой Армении в 384—387 гг. между двумя борющимися державами древнего мира — сасанидским Ираном и Римской империей, были повторением событий, происшедших в более раннее время (в 244—253 гг.) в сходных исторических условиях.

В середине III столетия сасанидский Иран переживает период своего могущества и ведет борьбу с Римской империей за овладение ключевыми позициями на Ближнем Востоке. Интересы двух держав сталкивались в Месопотамии, Сирии и Армении. Сасанидские цари стремились завладеть царством Великой Армении, где нашли убежище разгромленные в Иране представители парфянской династии Аршакидов. В ожесточенной борьбе двух держав армянские Аршакиды на первых порах старались держаться нейтральной позиции; если это не удавалось, они выступали против Сасанидов на стороне римлян.

В течение второй четверти III столетия Сасаниды смогли закрепиться на всех территориях, окружавших Великую Армению — с востока, юго-востока и юга, после чего иранские войска вторглись в Месопотамию и Сирию и угрожали Антиохии на Оронте. Блестящие рейды иранских войск в тыл римлян заставили императора Филиппа Араба (244—249) заключить мирный договор с сасанидским царем Шапуром I (243—272), который ранневизантийский историк Зосим называет «постыднейшим миром». Согласно этому мирному договору римляне обязывались не оказывать Великой Армении помощи, если на нее нападут иранцы. Однако император Филипп надеялся, что он отделается только контрибуцией, и Великая Армения останется в сфере политического влияния Рима. Из недавно обнаруженной трехязычной надписи Шапура I в Накш-и Рустеме, на памятнике «Кааба-и Зардушт», узнаем, что из-за Армении снова столкнулись Сасаниды и римляне, и армянский царь Тиридат II (217—252) просил помощи у императора Филиппа Араба и даже послал послов к кушанскому царю. По свидетельству ранневизантийского историка Зонары, Филипп Араб взял обратно Месопотамию и Армению. Нарушение мирного договора произошло около 249 года и снова начались военные столкновения. Наследник престола Ормизд-Арташир в 252 году, став во главе иранских войск, вторгся в римскую Месопотамию и Сирию. Во время блестящего рейда иранские войска заняли 37 городов Сирии, Киликии и Каппадокии, дойдя до граничащего с Великой Арменией города Малой Армении Саталы. Царство Великой Армении оказалось со всех сторон окруженным иранскими войсками и отрезанным от

Римской империи, которую на западе беспокоили готы. В создавшихся условиях императору Галлу (251—253) пришлось признать мирный договор 244 года, и восставшая Великая Армения должна была подчиниться этому решению. Она была разделена между двумя державами по той демаркационной линии, которая позже была возобновлена по договору 387 года. В обеих частях Великой Армении оставались армянские аршакидские цари. Тиридат II со своим двором обосновался в римской части — в Екелесене, а в Персармении воцарился один из сыновей или племянников Тиридата II Артавазд V (252—261). Не прошло и десяти лет, как Артавазд V был низложен, а иранская часть Великой Армении была объявлена «дастакертом» (наследственной собственностью) династии Сасанидов и вторым царством после царства «шахиншаха Ирана и не-Ирана». «Великим царем Великой Армении» Шапур I назначил своего сына и наследника престола Ормизд-Арташира (262—272); в истории Армении начинается 36-летний период царствования представителей династии Сасанидов (262—298 гг.), который Мовсес Хоренаци называет «временем безвластия». Сасанидский Иран находился в зените своего могущества. В 260 году был захвачен в плен римский император Валериан (253—260), и в трехязычной надписи «Кааба-и Зардушт», высеченной в 262 г. в связи с этими победами, Ормизд-Арташир фигурирует под победным титулом «Хосров» (Хостроу—Օրմիշտ—Արտաշիր).